

KS. HENRYK PIWOŃSKI

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. T. 43: 1981

LITURGIA WIELKOPIĄTKOWA U BOŻOGROBCÓW

I. WSTĘP

Jaksa herbu Gryf, po powrocie z wyprawy do Jerozolimy, sprowadził do Miechowa w 1163 r. Kanoników Regularnych. Stróżów Św. Grobu¹. Zakon ten w krótkim czasie rozwinął szeroką działalność na ziemiach polskich, odgrywając ważną rolę w dziejach Kościoła i kultury.

Niniejsze studium ma na celu wypełnienie jednej z licznych luk, jakie jeszcze istnieją w dotychczasowej wiedzy o liturgii i używanej monodii chorałowej w tym zakonie. Ograniczę się do przedstawienia liturgii W. Piątku — dnia żałoby, Pogrzebu i Grobu Chrystusa. Posłużę się metodą stosowaną w pracy o liturgii W. Czwartku².

II. WYKAZ SKRÓTÓW

- ABC — Antyfonarz Kanoników Regularnych przy kościele Bożego Ciała, XV w., Kraków, Bibl. Kan. Reg. kła B. Ciała, sygn. ms 1.
- A Cz — Antyfonarz norbertański? z Czerwińska, XV w., Kraków, Bibl. Norbertanek na Zwierzyńcu, sygn. ms. 6.
- Ag Oł' — Agenda ołomuniecka, Kraków 1585—1586.
- Ag Pł — Agenda płocka, Kraków 1554.
- Ak I — Antyfonarz kielecki 1372 r., Kielce, Bibl. Kapitulna, b.s.
- Ak II — Antyfonarz Jakuba z Opatowa 1510 r., Kielce, Bibl. Seminarium Duchownego, sygn. ms 29.
- AK 15 — Antiphonarium, secunda pars, XV w., Kraków, Bibl. Karmelitów, sygn. ms 15.
- AK 47 — Antiphonarium Cracoviense Zbigniewa Oleśnickiego 1423—1448 r., Kraków, Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu, sygn. ms 47.

¹ J. Kłoczowski: *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1: *Sredniowiecze* (Kraków 1968), s. 436—437.

² Por. H. Piwoński: *Liturgia wielkoczwartkowa u Bożogrobców*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 35: 1977, s. 215—230.

- AK 53 — Antiphonarium de tempore, 1471 r., Kraków, Arch. Kapit. Metrop. na Wawelu, sygn. ms 53.
- A m — Antyfonarz miechowski 1562—1563 r., Kielce, Bibl. Seminarium Duchownego, sygn. RI-8.
- Ant Comp — Antiphonarium Compendiense (XI w.), Schmidt (=cytuje za H. A. P. Schmidtem: Hebdomada Sancta. V).
- Ant Syl — Antiphonale Sylvanectense (ok. 880 r.), Schmidt.
- B Ch — Brewiarz św. Grobu Jerozolimskiego, XIII—XIV w., Chantilly, Musée Conde, sygn. ms 50.
- B Gn — Breviarium seu viaticus Alme Ecclesie Metropolitane Gnesnensis, Wenecja 1540.
- B K — Brewiarz krakowski — Liber horarum canonicarum secundum rubricam Ecclesiae Cracoviensis, Kraków 1507—1508.
- B krz — Brewiarz krzyżacki, Strassburg 1500.
- B P — Brewiarz pauliński, Wenecja 1540.
- C V — Ordinarium s. Sepulcri, z klasztoru kartuskiego de Villanova koło Awinionu, 1160 r., Rzym, Bibl. Vaticana, sygn. ms Cod. Lat. Barber. 659.
- E V — Editio Vaticana [Antiphonarii Romani].
- Ge Rem — Sacramentarium Remense, 798—800 r., Schmidt.
- Ge V — Sacramentarium Gelasianum Vetus, 500—750 r., Schmidt.
- Gr E C — Graduale, pars de tempore, 1509 r., Płock, Bibl. Seminarium Duchownego, sygn. ms 9.
- Gr Ol — Graduał Jana Olbrachta 1501 r., Proprium de tempore, Kraków, Arch. Kapit. Metrop. na Wawelu, sygn. ms 43.
- Gr Pr — Graduale Praemonstratense, Romae—Tornaci 1910.
- Gr SEI — Sacramentarium Gregorianum s. Eligii, X w., Schmidt.
- Gr W — Graduał wiślicki XIII—XIV w., Kielce, Bibl. Sem. Duch., b.s.
- I F 386 — Graduał, cz. z XIV w., którym posługiwali się Bożogrobcy w Nysie w XVI w., Wrocław, Bibl. Uniwersytecka, sygn. ms I F 386.
- I Q 175 — Ordo divini officii Conventus Crucigerorum cum duplici rubea cruce z Wrocławia, XIV w., Wrocław, BUWr, sygn. ms I Q 175.
- K XV 4, 5, 7, 10 — Procesjonały dominikańskie, XV w., Kraków, Bibl. Dominikanów, sygn. ms 4, 5, 7, 10.
- L U — Liber usualis.
- M O P — Mszał Dominikanów, Kraków.
- M P — Mszał Paulinów, Wenecja.
- Ms 21 — Antyfonarz Dominikanów z XV w., Kraków, Bibl. Dominikanów, sygn. ms 21.
- O C — Addenda et varianda in Ordine Sacri Tridui juxta ritum Carmelitarum, Parisiis—Tornaci—Romae—Neo Eboraci [1961].
- Od — Antiphonarium Canonicorum Regularium Sancti Sepulcri de Sint-Odilienberg, około 1500 r., Sint-Odilienberg, Priorij van Reguliere Kanunnikessen van het Heilig-Graf, ms., b.s.
- O R — Ordo Romanus.
- P R Germ — Pontificale Romano-Germanicum, około 950 r., Schmidt.
- R B — Rituale de Barletta, 1229—1244 r., Barletta, Tesoro della chiesa di s. Sepolcro, ms. b.s.

III. ANALIZA LITURGICZNA

1. OFICJUM NOCNE

Opis obrzędów W. Piątku — rocznicy śmierci krzyżowej Zbawiciela, zaczyna się w najstarszych rękopisach Bożogrobców C V, R B, B Ch i I Q 175 od przygotowania braci do matutinum. Po znaku drewnianymi kołatkami modlili się Kanonicy B. Grobu na klęczkach, zakrystian zapalał świece, podobnie jak w W. Czwartek i W. Sobotę. Później gaszono je kolejno. Następowała „prostratio fratrum”, Pater noster...

Do porównania oficjum nocnego A m posłużyły mi księgi liturgiczne i liturgiczno-muzyczne zakonne i diecezjalne C V, B Ch, R B, Od, I Q 175, B krz, B Gn, B K, Ak I, Ak II, A Cz, A 15, ABC, AK 47, AK 53, B P, O C, Gr Pr oraz L U.

Matutinum: Responsoria (R) i Wersety (V): 1 R Omnes amici mei, V Inter iniquos, Et dederunt, 2 R Vinea mea, Sepivite et lapides, Ego quidem, 3 R Tanquam ad latronem, V Cumque iniecissent, Filius quidem, 4 R Animam meam, Barrabas latro, V Insurrexerunt, Ecce turba, Verax, 5 R Tradiderunt me, V Alieni insurrexerunt, Astiterunt reges, 6 R Jesum tradidit, V Adduxerunt, Et ingressus, 7 R Caligaverunt, V O vos omnes, 8 R Velum templi, V Petre scisse sunt, Amen dico vobis, 9 R Tenebre facte sunt, V Et inclinatio capite, Cum ergo accepisset.

Odczytane palimpsesty zmieniają obraz układu responsoriów z nocnego oficjum.

Pierwotnie były:

V 1 R Et dederunt
V 2 R Ego quidem
V 3 R Filius quidem
R 4 Barrabas latro
V 5 R Astiterunt reges
V 6 R Et ingressus Petrus
V 8 R Amen dico vobis
V 9 R Cum ergo accepisset

po korekcie są:

Inter iniquos
Sepivite et lapides
Cumque iniecisset
Animam meam
Alieni insurrexerunt
Adduxerunt autem
Petrae scissae sunt
Et inclinatio capite.

Jest to układ oficjum nocnego dokładnie odpowiadający umieszczonemu w innych rękopisach Bożogrobców i Karmelitów. (AK 15 nie ma kompletu responsoriów z powodu braku kart).

Z pozostałych porównywanych rękopisów i ksiąg można wydzielić kilka grup pokrewnych ze względu na układ responsoriów.

Najbliższą z nich stanowią A Cz i Gr Pr Premonstratensów. Najliczniej reprezentują księgi inną nieco kolejność responsoriów. Są to: B krz, B Gn, A k I, A K 47, A K 53. Do tej grupy należy również B P. Różni się, podobnie jak B Gn wersetem ostatniego responsorium, mianowicie ma V Et velum templi.

Znamienne i zaskakujące jest podobieństwo dwóch, zdawałoby się różnych antyfonarzy kieleckiego z 1510 r. (A k II) i Kanoników Regularnych kościoła Bożego Ciała, XV w. (A B C). Odosobniony układ prezentuje E V obowiązującego brewiarza rzymskiego od soboru trydenckiego. Kolejność R i repertuar V nie mają odpowiednika w żadnej z porównywanych ksiąg. Częste reformy sprawiły, że układ brewiarza rzymskiego ulegał stopniowo przeobrażeniom.

2. LAUDES

Laudes są zgodne z brewiarzem rzymskim. Kyrie z tropami występowało w W. Czwartek. Należy zwrócić uwagę na werset (V) po Benedictus, zanotowany wprawdzie w A m po kantyku laudesowym w W. Sobotę, ale przeznaczony, jak wskazuje B K 1507—1508 r. i B Gn 1540 r., na W. Piątek. V — „qui latroni sero confitendi paradisi ianuas apparuisti”³.

3. ADORACJA KRZYŻA ŚW.

Już podczas śpiewu Laudes formowała się procesja, jak czytamy w C V, k: 71v; R B, k. 84v, col. 2; B Ch, k. 197, col. 1; I Q 175, k. 42v: Krzyż św. niósł skarbnik, za nim postępowali klerycy niosący kandelabry i kadzielnice. Po dojściu na Górę Kalwarię składano krzyż, gdzie był umęczony Chrystus. Patriarcha i zebrani kanonicy szli pieszo, boso i adorowali Pana. Od tej godziny do pory posiłku „collationis” wszyscy wierni zebrani również adorowali krzyż św. Po godzinie kolacyjnej przynosili go na swoje miejsce. Złożone przy tym ofiary przedstawiano patriarsze.

4. GODZINY MNIEJSZE

W prymie R — ?, w tercji R — Vinea mea, V Ego quidem, V Diviserunt sibi, w sekście R — Tamquam ad latronem, V Filius quidem, V Insurrexerunt in me, w nonie R — Barrabas. Podczas modlitw w każdej z tych godzin „omnes prosternunt”.

O godzinie 9-tej (a więc po prymie) zakrystian dawał znak kołatką na modlitwy, na które udawał się patriarcha z braćmi do kościoła. Po wejściu przez chwilę leżeli wszyscy krzyżem, a potem odmawiali bez przerwy tercję, sekstę i nonę⁴.

5. DALSZE CEREMONIE

Ceremonie te składały się z: a) liturgii słowa (synaxis didactica), b) modlitw wiernych (orationes solemnes), c) adoracji krzyża (adoratio crucis) i d) komunii (communio).

a-b) Lekcje były czytane bez tytułu, a oracje bez Dominus vobiscum. L. — In tribulatione, R. (Tractus) — Domine audivi, Or. — Deus, a quo Judas, L. — Dixit Dominus ad Moysen, R. (Tractus) — Eripe Domine, Czytanie opisu Męki Pańskiej, Or. z ukłęknięciem (nie wymienione we wspomnianych rękopisach Bożogrobców, dlatego nie znamy dokładnie ich rodzaju i ilości)⁵.

³ A m, k. 142v.

⁴ Por. H.A.P. Schmidt: *Hebdomada Sancta*, t. 2, Romae — Friburgi Brisg. — Barcinone 1957, s. 667—668; W. Schenk: *Rok liturgiczny*, w: *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań — Warszawa — Lublin (1967), s. 449—450. Kalwaria znajduje się obecnie wewnątrz Bazyliki Św. Grobu. Por. P.D. Baldi: *Guida di Terra Sancta*, Gerusalemme 1963, s. 143, 156 nn; A. Perrot: *Golgothe et Saint-Sepulcre*, Paris (1953), s. 57. Skryptor A m organiczył się do notatki: „hore et vespere dicantur ut in breviario” (k. 139).

⁵ Premonstratensi i Dominikanie używali innych lekcji i modlitw. Por. A.A. King: *Liturgies of the Religious Orders*, London — New York — Toronto (1955), s. 189, 356. Liczba „orationum fidelium” w wybranych rękopisach jest różna (od 15 do 20), zależnie od przyjętej tradycji gelazjańskiej lub gregoriańskiej. Por. Schmidt, dz. cyt. s. 784—785.

c) Następujący obrzęd adoracji krzyża św. jest jakby kontynuacją ceremonii z Góry Kalwarii⁶. Subdiakon i diakon lub dwaj kanonicy odziani w czerwone kapy⁷ przynosili osłonięty krzyż „retro altare” i śpiewali improperium „Popule meus”, złożone z połączenia tekstów biblijnych: Mich. 6, 3—4; Deut. 8, 2—3; Iz. 5, 4; Jer. 2, 21; Ps. 68, 22.

Została umieszczona tylko pierwsza część „Popule meus”. Drugą, składającą się z 9-ciu wersetów a powstałą w XI w., pominięto. Wspomniana pierwsza część znajduje się również w liturgii mozarabskiej⁸, ale skomponowana została prawdopodobnie na Zachodzie, gdyż antyfony w Pontificale Guillelmi Durandi (1293—1295 r.) 3, 20—21 są te same⁹.

Trishagion w dwóch językach — łacińskim i greckim jest pochodzenia wschodniego (400—450 r.); przeszło kolejno do liturgii gallikańskiej (VII—VIII w.), a później do rzymskiej. Według przepisu O R 31 (850—900 r.) wykonywano ten śpiew podczas procesji krzyża św. z miejsca „retro altare” do „ante altare”¹⁰.

Podobnie ustawiają tę ceremonię rękopisy Bożogrobców, rozdzielając poposzczególne śpiewy w następujący sposób: za ołtarzem dwaj kanonicy (lub diakon i subdiakon) — Popule meus, dwaj z lewej strony ołtarza — Agyos o Theos i trzykrotnie klękają, chór — Sanctus Deus, Sanctus Fortis, trzykrotnie klękają, śpiew — V. Quia eduxi te, parati — Agyos o Theos, chór — Sanctus Deus, praedicti — V. Quid ultra debui, dwaj — Sanctus Deus. Następuje odsłonięcie krzyża, dwaj „praedicti” niosą go „ante altare”, po czym oddają celebransowi. Celebrans śpiewa — A. Ecce lignum crucis¹¹, na pierwszym stopniu ołtarza, kantor — Ps. (118) Beati immaculati, ? — A. Crucem tuam adoramus¹² i Ps. (66) Deus misereatur nostri, ? — H. Pange lingua gloriosi, — H. Lustra sex, qui iam, po każdym V. Crux fidelis, „prosternunt omnes ante crucem cum oratione”¹³. Po adoracji stawiano krzyż wysoko „in crophorio”¹⁴. Tymczasem chór śpiewał „suaviter” — A. Super omnia ligna¹⁵.

⁶ Widocznie warunki lokalne wpłynęły na odmienne ustawienie obrzędów.

⁷ Czerwony kolor do W. Soboty nakazywały rękopisy: C V, k. 72, R B, k. 84v kol 2. Por. J.M. Giovene: *Kalendaria manuscripta aliaque documenta ecclesiarum Apuliae et Japygiae*, t. 1, Neapoli 1828; Ch. Kohler: *Un rituel et un bréviaire du S. Sépulcre de Jerusalem*, „Revue de l'Orient latin”, t. 8: 1900—1901, s. 395, 419, 483; B Ch, k. 197 kol 1—2. Stara praktyka zakrywania obrazów. Czerwonego koloru używali również Premonstratensi. Por. A.A. King, dz. cyt. s. 187.

⁸ Por. Schmidt, dz. cyt. s. 794.

⁹ Schmidt, dz. cyt. s. 895; W. Schenk, dz. cyt. s. 450; Z. Obertyński: *Pontificale arcybiskupa lwowskiego J. Rzeszowskiego w Bibliotece Kapitulnej w Gnieźnie*, Lwów 1930, s. 263, 266.

¹⁰ Schmidt, dz. cyt. s. 793, 796.

¹¹ Śpiewy z adoracji krzyża umieszczone w rękopisie I F 386 nie mogą być traktowane jako melodie Bożogrobców, gdyż ta część rękopisu powstała poza Polską i nie można udowodnić przeznaczenia dla tego zakonu. Por. E. Kultán: *Analiza źródłoznawcza rękopisu muzycznego ms. I F 386 z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. 4; Warszawa 1980, s. 117, 121.

¹² Antyfona ta należy do repertuaru starej tradycji. Występuje w Ant Syl, Ant Comp i P R Germ, skąd zna ją Pseudo-Alkuin (X—XI w.). Baumstark udawadnia jej bizantyjskie pochodzenie. Por. Schmidt, dz. cyt. s. 795—796.

¹³ C V, k. 72v.

¹⁴ Giovene (dz. cyt. s. 43) sądzi, że dotyczy ono miejsca na ołtarzu między świecami. Obertyński, dz. cyt. s. 265: I Q 175 „ponatur in staurophorio”, C V „ponatur in crophorio, R B „ponatur in serophorio”.

¹⁵ Antyfona nie znana.

Jeżeli kanonik niosący krzyż był kapłanem, mówił: *Respice Domine*. Patriarcha oraz asysta zdejmowali obuwie i udawali się do ołtarza na Górze Kalwarii „ad celebrandum missam” (*praesantificatorium*). Subdiakon przynosił Najśw. Ciało ze mszy św. poprzedniego dnia z winem nie konsekrowanym. Patriarcha mówił półgłosem: *Oremus. Praeceptis salutaribus...*, *Pater noster...*, *Libera nos quaesumus...*, *Da propitius pacem...*, całował patenę, mówił *Per eundem...*, z prawej ręki wpuszczał do kielicha część złamanej hostii „*nihil dicens*”. Nie mówił *Agnus Dei*, ani nie udzialał pocałunku pokoju.

d) Następowala komunia kapłana i wiernych. Należy pamiętać, że do VII w. nie mówią żadne dokumenty o komunii wielkopiątkowej zarówno w tradycji gallikańskiej, jak i rzymskiej. Powodem była surowa praktyka postna, która mogła być naruszona przez komunię. Dokumenty O R 16, 17; 24, 26, 28, 30 A, 30 B, 31, 32 I, 32 II, Ge V, Ge Rem, Gr SEL, P R Germ mówią o komunii wiernych.

Stare rękopisy Bożogrobców przekazują najbardziej interesującą praktykę: mieszanie wina nie konsekrowanego z Ciałem P., znaną również z dokumentów gallikańskich. Główną racją obok symbolizmu („zmieszanie nasze” przez łączność komunijną z Chrystusem) była opinia z około 800 r., że zmieszanie Ciała Chrystusa ze zwykłym winem konsekruje je realnie przez sam kontakt. Mimo to opuszczano formułę „*Haec commixtio*”, bo ona była zarezerwowana dla Krwi Eucharystycznej. Stąd notatki: „*nihil dicens*” lub *tacite*¹⁶.

6. NIESZPORY I KOMPLETA

Nieszpory i kompletę odmawiali Kanonicy Reg. Św. Grobu jak w breszawskim.

7. POGRZEB

Do głównych zadań Stróżów Bożego Grobu należała opieka i kult tego grobu¹⁷. Odnośnie pogrzebu Chrystusa i Jego grobu nie wiele mówią stare, zakonne dokumenty. C V i pokrewne poprzestają na wspomnieniu o zostawionych wielkoczwartkowych konsekrowanych hostiach, które „*sufficere possunt ad Sabbatum*”¹⁸.

Ołtarz wystawienia i przechowywania ich pełniłby funkcję grobu. W Jerozolimie był sam grób Pański. Bardziej prawdopodobnym wydaje się, że w średniowieczu „grobem” było miejsce, w którym został postawiony krzyż (relikwie krzyża św.). Tę opinię sugeruje następujące zdanie z C V i odpisów: „*Adorata vero cruce, ponatur in crophorio in alto loco*”¹⁹.

Najstarsze wzmianki o pogrzebie Jezusa pochodzą z drugiej połowy X w. z Augsburga (św. Urych, bp † 973 r.), z Anglii (św. Dunstan, bp kantuaryjski † 988 r.) i z Francji (Jan, bp Arranches, później z Rouen, XI w.).

¹⁶ Por. Schmidt, dz. cyt. s. 797—805; Schenk, dz. cyt. s. 450.

¹⁷ W. Hermann: *Zur Geschichte der Neisser Kreuzherren vom Orden der regulierten Chorherren und Wächter des Heiligen Grabes zu Jerusalem mit dem doppelten roten Kreuz*, Breslau 1938, s. 27—28; S. Nakielski: *De sacra antiquitate et statu Ordinis Canonicorum Custodum Sacratissimi Sepulchri Hierosolymitani*, Cracoviae 1625, s. 11, 47, 51; M. Hereswitha: *De vrouwenkloosters van het Heilig Graf in het Prinsbisdom Luik*, Leuven, Antwerpen 1941, s. 5—7.

¹⁸ C V, k. 69v.

¹⁹ Por. Ch. Kohler, dz. cyt. s. 419, 483; Giovene, dz. cyt. s. (43).

Były dwa sposoby odtwarzania pogrzebu: składanie w grobie Najśw. Sakramentu (Augsburg) lub krzyża (Anglia i Francja). W Polsce, podobnie jak w Austrii i Bawarii, rozwinął się zwyczaj urządzania grobu, przyjmujący drugą formę, a od XVI w. obydwie połączone, np. w mszale krakowskim 1515 r., płockim 1520 r. Jednak Ag Oł 1585—1586 r. i Ag Pł 1554 r. mówią tylko o krzyżu²⁰.

Nie pokrywają się całkiem z prawdą słowa J.P. Radlińskiego, P. Pękalskiego i J. Gackiego, że stawianie, strojenie i nawiedzanie wielkopiątkowego grobu było osobliwym zwyczajem Bożogrobców, którzy „roznieśli [zwyczaj] po wszystkich krajach katolickich z Jeruzolimy”²¹, skoro zakon powstał później (XI w) niż najstarsza wzmianka o pogrzebie i grobie.

Należy jednak przyznać, że dbali o zewnętrzny splendor i głębokie uzasadnienie teologiczne kultu Św. Grobu. W starych konstytucjach znajdują się nakazy, aby w kościołach i klasztorach były miejsca święte, reprezentujące Jeruzolimskie Betleem, Betanię, Górę Sion, Kalwarię... i przede wszystkim Św. Grób Chrystusa. Wiele kościołów tego zakonu posiadało u nas specjalne trwałe groby — kaplice (np. w Miechowie, Przeworsku, Leżajsku)²².

W rękopisach nie znalazłem śladów udratyzowanego pogrzebu wielkopiątkowego²³. Tylko późniejszy ceremoniał W. Piątku z Turnhout z Belgii 1790—1920 r. (Vendredi—Saint, Matin, Mise au Sepulcre) podaje skróconą procesję z relikwiami krzyża do grobu. Przebieg ceremonii wyglądał następująco: po mszy św. celebrans zdejmował kapę i manipularz, brał czarną kapę, szedł po relikwie krzyża św., przenosił je na główny ołtarz, okadzał stojąc; diakon podawał je celebransowi i szli procesjonalnie pod baldachimem do grobu w następującym porządku: krzyż, akolici, duchowieństwo ze świecami, turyferarze i wierni za świecami. Po przyjsciu do grobu było okadzenie, adoracja relikwii. Można było śpiewać *Vexilla Regis* z V. *In pace factus est locus eius. R. In Sion habitatio eius. Oratio Respice quesumus.* Powrót do zakrystii z akolitami. Wieczorem przeniesienie prywatne z akolitami relikwii krzyża do zakrystii. W W. Sobotę znów prywatne zanieśnienie ich (bez śpiewu). Grób był cały czas oświetlony.

W marginalnej uwadze czytamy, że w W. Piątek, od chwili złożenia do grobu relikwii aż do zabrania ich, odmawia dwóch lub więcej duchownych nieszpory, różaniec i inne okolicznościowe modlitwy poza oficjum²⁴. Jest to stary, średniowieczny zwyczaj czuwania od W. Piątku do rezurekcji przy grobie.

W Miechowie zanotował podobny zwyczaj J. Gacki, potwórzili J. Kwiatkowski i J. Wiśniewski: „czterech kanoników zwykło było odprawiać u grobu pańskiego czaty od rana W. Piątku do południa w W. Sobotę”²⁵.

²⁰ Ag Oł, s. 134; Ag Pł, s. 134—155.

²¹ P. Pękalski: *O początku, rozkrzewieniu i upadku Zakonu XX Kanoników Regularnych Stróżów Św. Grobu Jeruzolimskiego*, Kraków 1867, s. 43; J. Gacki: *Bożogrobcy*, „Pam. rel.-mor.”, t. 24, nr 3, s. 253.

²² Por. J. Z. Łoziński: *Miechowskie Sepulcrum Domini*, „Biul. Hist. Szt.” r. 31: 1969, nr 2; Arch. Diec. Przem. księga 1490, Przeworsk 1, s. 175; księga 1097, s. 35.

²³ K. Kastner: *Geistliche Entwicklung des Heiligen Grabes und Auferstehungsfeier in der Diocese Breslau*, „Arch. f. schles. Kirchengesch”, 1937, s. 174—179; J. Lewański: *Dramat i dramatyzacje liturgiczne w Średniowieczu Polskim*, w: *Musica Medii Aevi*, t. 1, Kraków 1965, s. 135—148.

²⁴ *Vendredi-Saint, Matin, Mise au Sepulcre* (kartą).

²⁵ Gacki, dz. cyt. s. 253; J. Kwiatkowski: *Opis kła parafialnego w Miechowie*

Liturgia średniowieczna podkreślała radosny, zwycięski i pełen chwały charakter Grobu Św. Bożogrobcy przenieśli główne uroczystości na bardziej odpowiedni czas, patronalne święto — Festum SS. Sepulchri — na drugą niedzielę po Wielkanocy²⁶.

IV. ANALIZA MUZYCZNA

1. PSALMODIA

Psalmodia na laudes W. Piątku rękopisu miechowskiego ma pewne odchylenia od umieszczonej w innych rękopisach i starodrukach: Ps 1 — ton 7c zgadza się z A k II, A B C, Gr Pr, L U, O C, różni się nieco od A K 15 z 7D tonem, a jeszcze bardziej od A k I, A K 53, Od z zakończeniem +A. Ps trzeci i czwarty — ton 1g, z wyjątkiem L U, O C, które mają 1f. Kantykt Benedictus jest śpiewany w tonie 1-szym: A m, A k I, A k II, A Cz, A K 47, A K 53, A B C (= 1D), natomiast Od, AK 15, Gr Pr, L U, O C (= 1g).

Terminacje psalmów matutinum W. Piątku wykazują nieznaczne różnice między A m, a występującymi w porównywanych księgach. Ps 5-ty i 6-ty mają melodię w tonie 4C w wersji niemieckiej: Ak I, Ak II, AK 47, AK 53 A B C. Takie samo zakończenie, ale w wersji benewentyńskiej jest w: A m, A Cz, Gr Pr, tylko najnowsze L U i O C mają 4C. Te same księgi posłużyły się inną terminacją psalmodyczną przy następnym 7-mym Ps: 1f, pozostałe notują: 1g. Konsekwentne są również we wspomnianych wersjach.

2. ANTYFONIA

Drobiazgowa analiza melodii antyfon poszczególnych sylab tekstu muzycznego ujawnia trzy wersje melodyczne. Najwyraźniej rysują się różnice wersji w antyfonie ad Benedictus: Posuerunt super caput. Rękopisy Bożogrobców mają wersję benewentyńską, diecezjalne: AK 47, AK 53, Ak I, Ak II — niemiecką, a A Cz, Gr Pr, L U — romańską.

3. RESPONSORIA

Najbardziej ogólny wniosek dający się wyprowadzić z trudnej analizy responsoriów jest następujący: zarówno poprawione R., ich V., jak i pierwotna wersja A m nie wykazują większych odchyłeń melodycznych, modalnych, ani rozszerzenia skal kościelnych.

(Arch. Diec. Kiel. Akta Kons., sygn. PM-6/4); Wiśniewski, dz. cyt. s. 119; J.P. Radliński: *Grób wielkopiątkowy Królowi Bolesławi Chrystusowi Panu z figur Pisma św. St. i N. Testamentu wystawiony...* Lublin 1730; V. Muratowicz: *Gloria S. Hierosolymitani Sepulchri...* Varsaviae et Lipsiae 1755, s. 785 nn.

²⁶ Obecnie w Miechowie przewodniczy w liturgii W. Piątku biskup, który wygłasza homilię. Do grobu jest przenoszony procesjonalnie Najśw. Sakrament i figurka Ciała Chrystusa, którą noszą panny w białych sukniach. Po czym ludzie adorują, śpiewają Gorzkie Żale (3 części) i inne pieśni pasyjne.

W Jeruzolimie opiekę nad Bazyliką Grobu sprawują 3 wyznania chrześcijańskie: katolickie, greckie i ormiańskie (ortodoksi); poza tym pewne uprawnienia mają obrządk: koptyjski, sryjski i abisyński. W bazylice znajduje się 5 ostatnich stacji Drogi Krzyżowej. Nabożeństwa katolickie urządza Franciszkanie, którzy od 1342 r. opiekują się miejscami świętymi (autopsja). Por. J. González Ayala: *Canónigos del Santo Sepulcro en Jerusalem y Calatayud*, Madrid 1970, s. 53.

V. WNIOSKI

Analiza ksiąg Bożogrobców odnośnie W. Piątku i porównanie z grupą wybranych zakonnych i diecezjalnych ksiąg muzyczno-liturgicznych pozwalają wyprowadzić następujące stwierdzenia:

a) Liturgiczne:

1. Czerwony kolor szat, obowiązujący, podobnie jak u Premonstratensów; podkreśla triumf i chwałę Św. Grobu.

2. Na jutrznię przygotowywano więcej świec — 34.

3. Schemat formalny antyfon, psalmów, responsoriów oraz wersetów w jutrzni i innych godzinach kanonicznych odpowiada w ogólności układowi brewiarza rzymskiego.

4. Responsoria o budowie frankońskiej zostały w A m poprawione po reformie trydenckiej i akomodowane do wymogów brewiarza rzymskiego, który został u nich wtedy przyjęty.

5. Po laudesach w okresie Triduum Sacrum praktykowano śpiew Kyrie, podobnie jak w innych kościołach zakonnych i diecezjalnych (z pewną różnicą).

6. Najstarsze obrzędy pogrzebu Chrystusa u Bożogrobców związane były z miejscami świętymi w Jerozolimie. Podczas śpiewu laudes niósł skarbnik procesjonalnie krzyż św. od miejsca ukrzyżowania, poprzedzony przez kleryków z kadzielnicą i świecami. Zasłonięcie krzyża miało podkreślić tajemniczość i dramatyczny charakter tej symbolicznej czynności liturgicznej.

Ceremoniał Zakonu B. Grobu (1790—1920 r.) z Belgii mówi o umieszczeniu tylko krzyża w grobie (bez Najśw. Sakramentu).

Wiadomości o grobie wielkopiątkowym, mimo licznych publikacji w Polsce w XVIII w., są dość skąpe. Obecny stan badań nie pozwala na konkretniejsze wnioski.

7. Adoracja krzyża trwała (według najstarszych przekazów) do kolacji. Źródła miechowskie XIX w. mówią o „czatach”. — stawianiu straży, adoracji przez 4 kanoników,

8. Missa Praesantificatorium w starych źródłach Bożogrobców (C V i odpisy) zawierają dziwną dziś praktykę: mieszania wina nie konsekrowanego z Ciałem Pańskim. Praktyka ta wynikała ze średniowiecznych przesłanek teologicznych, że zwyczajne wino przez kontakt z Ciałem Pańskim zostaje realnie konsekrowane.

b) Muzyczne:

1. Chorał przedstawiony w rękopisach Kanoników Reg. Stróżów Św. Grobu (Od, A m) nie jest jednolity: Od ma wersję benewentyńską i romańską, A m — wszystkie trzy wersje z dominacją benewentyńskiej.

2. Melodie antyfon, responsoriów i terminacji psalmów nie wykazują w rękopisach Bożogrobców większych różnic w stosunku do paralelnych, znajdujących się w porównywanych rękopisach i księgach.

3. Stwierdza się brak oryginalnych melodii liturgicznych i utworów pozaliturgicznych przeznaczonych na dzień śmierci Jezusa.

ANEKS

Wielki Piątek w najstarszym rękopisie Bożogrobców. Codex Latinus, Barberini 659, Bibliotheca Vaticana, 1160 r.

[k. 71] In Parasceve Pasche, id est Sexta Feria ante Pascha ad tenebras et ad horas. Pro signis fiat lignorum sonitus, quando fratres ad tenebras excitantur, et facta trina oratione ab omnibus cum genuflexione, a secretario luminaria, sicut Quinta Feria, accendantur et extinguantur, ut in Cena Domini, et fiat in Sabbato. Et prostratis fratribus, dicta oratione Dominica, tenebre inchoantur. In I^o nocturno: A. Astiterunt reges terre, Ps. Quare fremuerunt, A. Diviserunt sibi, Ps. Deus, Deus meus, respice, A. Insurrexerunt in me, Ps. Dominus illuminatio, V. Diviserunt sibi. Lectiones III de Lamentationibus ita incipientes. R. Omnes amici mei, V. Et deberunt, R. Vineam meam electam, V. Ego quidem, R. Tanquam ad latronem, V. Filius quidem. Reincipitur a quo cantatur [k. 71v] R. Tanquam ad latronem. In II° nocturno: A. Vim faciebant, Ps. Domine, ne in furore, II A. Confundantur, Ps. Expectans, A. Alieni insurrexerunt, Ps. Deus, in nomine tuo, V. Insurrexerunt in me. Lectiones III de psalmis Narraverunt, ut absconderunt laqueos. R. Barrabas latro, V. Ecce turba, R. Tradiderunt me, V. Astiterunt, R. Ihesum tradidit, V. Et ingressus Petrus. Reincipitur a quo cantatur R. Ihesum tradidit im[pus]. In III° nocturno: A. Ab insurgentibus in me, Ps. Eripe me de inimicis, A. Longe fecisti, Ps. Domine, Deus salutis, A. Captabunt in animam, Ps. Deus ultionum, V. Ab insurgentibus in me. Lectiones III de apostolo Festinemus ingredi in illam requiem. R. Caligaverunt, V. O vos omnes, R. Velum templi, V. Amen, dico tibi, R. Tenebre facte sunt, V. Cum ergo accepisset. Reiteratur a quo cantatur R. Tenebre.

In laudibus: A. Proprio Filio suo, Ps. Miserere mei Deus, A. Anxius est, Ps. Domine, exaudi orationem meam au[rribus], A. Ait latro ad latronem, Ps. Deus, Deus meus, A. Dum conturbata, Ps. Domine, audivi, A. Memento mei, Ps. Laudate, A. Posuerunt super caput, Ps. Benedictus.

In fine matutinalium laudum cantetur Kyrieleison, Pater noster et Miserere mei, Oremus, Respice, quesumus Domine, super. Dum laudes cantatur, Sancta Crux cum omni reverentia, clericis posteuntibus, candelabris et turibulo portantibus, in Montem Calvarie a thesaurario deferitur, et in loco, ubi Christus pro nostra salute passus est, ponitur.

Finito vero servitio, ubi a patriarcha et ab omni conventu canonicorum cum devotione et nudis pedibus supplicando Dominum adorando veneratur. Et ab illa hora usque ad horam collationis ab omni populo, ubi devote finitur adoratio, hora autem, que collationis expleta, ad locum suum reportatur. Oblationes [k. 72] autem, que ipso offeruntur, a patriarcha esse dinoscuntur.

Ad primam: Ps. Deus, in nomine tuo et ceteri psalmi, fine Quicumque vult. Privatim unusquisque: Kyrieleison, Pater noster, Credo in unum Deum et Miserere mei, Or. Respice, quesumus Domine, et post coll. Confiteor Deo. Et omnia hec prostrati faciunt. Et in ceteris horis similiter faciunt. In hac die capitulum non ingrediuntur usque in Sabbato. Appropinquante vero die hora tertia et sexta sit a secretario sonitus lignorum, similiter hora nona.

Post horam nonam patriarcha et ceteri fratres intrant ecclesiam et prosternunt se in oratione. Et expleta oratione incipiunt officium: Ps. Legem pone. Tertia sic incipitur, sicut prediximus de prima, et cetera hore diei. His tribus diebus in fine pro Gloria Patri dicitur R. Vineam meam electam, V. Ego quidem, D. Diviserunt sibi, coll. ut supra. Hore autem relique simili modo continuatim ante officium

dicuntur. Ad sextam R. Tanquam ad latronem, V. Filius quidem, V. Insurrexerunt in me. Finiantur, ut supra.

Ad officium in hac die legat unus subdiaconus in superpelliceo lectionem, ita incipiens sine titulo: In tribulatione sua. Finita lectione sequitur R. Domine, audiui. Post Tractum dicitur or. sine Dominus vobiscum et genuflectione: Oremus, Deus a quo et Judas. Post orationem subdiaconus, paratus de alba tantum, legat aliam lectionem sine titulo: Dixit Dominus ad Moysen, R. Eripe me, Domine. Quo finito mox diaconus legat Passionem. Finita Passione dicantur orationes sollemnes cum genuflectione. Quibus expletis accipiat diaconus et subdiaconus, vel alii duo canonici presbyteri, rubicundis cappis induti, Crucem velatam retro altare canendo Popule meus. Respondeant duo clerici stantes iuxta sinistrum cornu altaris [k. 72v] Agyos, o Theos cum terna genuflectione, chorus Sanctus Deus, Sanctus fortis, flectentes genua tribus vicibus. Item, qui inceperunt V. Quia eduxi te, parati vero Agyos, chorus Sanctus, Deus, iterum predicti V. Quid ultra debui, II° Agyos, chorus Sanctus, Deus. Postea reveletur Crux et deferent eam duo predicti ante altare et tradatur sacerdoti, qui celebrat officium. Tunc ipse alta voce incipiat A. Ecce lignum Crucis et sistant eam in primo gradu ante altare super pallium. Subsequitur cantor Ps. Beati immaculati, donec usquequaque, deinde aliam A. Crucem tuam adoramus, Domine, psalmum Deus misereatur nostri, usque fines terre. Post incipitur hymnus Pange lingua gloriosi, hymnus Lustra sex, qui iam et per singulos, V. Crux fidelis. Et interim prosternunt se omnes ante Crucem in oratione. Adorata vero Cruce, ponatur in crophorio in alto loco, coro canente suaviter A. Super omnia ligna. Tunc unus ex canonicis, qui Crucem detulerunt, si sacerdos fuerit, dicat Oremus, Respice, Domine. Dominus patriarcha vel ipse, qui celebrat missam, cum ceteris ministris recalciat se et veniant ad altare ad celebrandum missam. In hac die patriarcha cum cantore et suis clericis celebrat officium in Montem Calvarie. Postea afferat subdiaconus calicem cum esterno Corpore Domini et cum vino non consecrato et cum corporali, precedente candelabro sine turibulo, et ponat eum super altare in corporali uno parvo lintamine coopertum. Posito itaque Dominici Corporis Sacramento super mensam, accedat sacerdos ad altare et dicat suaviter audientibus quibusdam: Oremus, preceptis salutaribus moniti et cetera, Pater noster et cetera, deinde Libera nos, quesumus Domine et cetera. Iterum [k. 73] dum dicit Da propicius pacem in diebus nostris, osculatur patenam. Cum vero dicit Per eundem Dominum nostrum Ihesum Christum, fecit more solito in fractione. Cum autem dixerit Per omnia secula seculorum, eam partem Dominici Corporis, que remansit in dextra, ponit in calice nichil dicens. Et exinde communicat se et ceteros. Agnus Dei non dicitur, nec pacis osculum datur. Post hec quisque secus dicat.

Ad vespervas: A. Calicem salutaris, Ps. Credidi propter et cetera, ut in Cena Domini, excepto A. ad Magnificat Cum accepisset, coll. Respice, quesumus, Domine.

Completorium, ut supra.

SACRA LITURGIA FERIAE VI IN PARASCEVE
APUD CANONICOS REGULARES SACRI SEPULCRI HIEROSOLYMITANI CUSTODES

Summariu m

Hac dissertatione enarrantur ceremoniae sacrae, quae Feria Sexta Maioris Hebdomadae a Canonicis Regularibus Custodibus SS. Sepulcri Hierosolymitani celebrabantur, prout in fontibus liturgico-musicis vel liturgicis illius Canonicorum Ordinis inveniri possunt. Haec documenta Canonicorum Ordinis cum aliis ad varios

Ordines et Dioeceses pertinentibus collata sunt, quo melius differentiae rituum et melodiarum manifestarentur.

Praesertim vero describuntur: color vestium sacrarum, numerus candelarum ad cantum Matutini adhibitarum, structura officii Divini, cantus Kyrie post Laudes, modus crucis adorandae, vigiliae seu adoratio Sanctissimi, commixtio Corporis Christi cum vino non consecrato, quae praxis in aevo medio vigeat.

Melodiis diligenter perpensis, constat cantum choralem illius Ordinis Canoniorum Custodum, prout exstat in manuscriptis, eundem non esse. Ex quo patet scriptores varias versiones adhibuisse.